



ШЫН

№ 35
(17836)

2010 чылдың
апрель 1,
четверг

Садар өртээ
5 рубль.

1925 чылдың август
31-де үнүп эгелээн

Нийтиел-политиктиг солун

e-mail: shyntuva@mail.ru

СИБИРЬЖИЛЕР ТЫВАНЫ ДЕТКЭЭН

• ТР-ниң Чазааның Даргазының массалыг парлалга чепсектериниң
ажылдакчылары-биле ужуражылгазындан •

Красноярск хоорайга «Чаңгыс демниг Россия» партиязының регион салбырларының 2020 чылга дир социал-экономика хөгжүлүшүнүн стратегиясы. 2010–2012 чылдарның программазы деп чыгарылган конференциязы болуп турган. Аңаа Тыва Республиканың Чазааның Даргазы Ш.В. Кара-оол баштаан 50 делегат барып киришкен. Март 31-де республиканың массалыг парлалга чепсектеринге ол сургакчылашканынга хамаарыштыр дыңдадыгы Шолбан Валерьевич Кара-оол кылган. Ам оон чугаазының элчүзүн парладывыс.

— Красноярскиге «Чаңгыс демниг Россия» партиявыстың улуг конференциязының кол сорулгазы партиявыстың Россия деңгээлинде Сибирьниң программасындан баштап шилип алганы кандыг төлөмдөрдү деткириниң дугайында тодаргай чугаа болган. Чаңгыс демниг Россия» 120 төлөмдөрдү шилип, ону деткир соулганы салган. Бистер, Тывадан делегация, конференцияның экиция бүрүзүгө киржир аргалыг олдурус. Даартазында пленарлыг урал болур ужурул турган, ынчалза-даа Москвага болган билдингир болушкуннарның ужурун чурттуң удуртукчулары ол ораан шийтпирлиг хемчеглер кыры-биле Москвага ужул чоруп-ан. Конференцияны чылзыр ужура таварышкан. Коргунчуг улуг рагедия болуп, террактыларның ужурун хөй кижилер амы-ты-ындан чарылган таварылгада ынчанмас аргажок дээрзи билдингир.

Секциялар мындыг чурумнуг жылдаан: субъект бүрүзү боттарының төлөмдөрдүн камгалап деткээ; секция бүрүзү оларның төлөмдөрдүн бадылаашкын-иле хөй үнү алганын барымдаа-ап күштүг болдурар. Тывадан эн ол төлөмдөрдү деткимчени ал-ан. Сибирьжилер чүнү-даа мур-унда Тываның инфраструктура-ын, Кызыл-Курагин демир-орук удуун, чылыг-электри станциязы-ның тудуун болгаш өске-даа айты-рыгларын деткири чугула деп санаан. Ынчангаш чаңгыс үн-биле деткээ.

Бистиң кириген он төлөмдөрдүн ичинде хөй кезин деткимчени алган. Чижээ, божудулга төвүнүн



тудуунун акшаландырышкыны. Бо чылын ол тудуунун акшаланды-рышкыны улуг кызырылдага таварышкан болгай. Ынчангаш РФ-тин Президентизиниң, федералдыг бюджеттин акшаландырышкы-нынга улуу-биле идегеп турар бис. Чаш төл хөй төрүттүңүп турар болганда, ие-чаш камгалалы күрүне политиказының кол айтырыглары-ның бирээзи болур ужурул. 2008 чылда бистиң республикага 7600 уруг төрүттүңен болза, оларның 4600-зү долу эвес өг-бүлелерге төрүттүңен болуп турарын чажы-рып канчаар. Перинаталдыг айты-рыгларга хамаарыштыр шийт-пирлээр ужурул чидиг айтырыглар хөй. Божуан иелер амы-тынындан чарлыр таварылгалар хаая эвес таварып турган, бо чылын ону чавырылдырар аргалыг болдурус. «Чаа школа» программага хамаа-рыштыр чаа дериг-херекселдер садып алыры-биле федералдыг бюджеттен акшаландырышкынны камгалап алыры-биле ажилда-дывыс. Ынчалза-даа эн-не кол төлөмдөрдүн ичинде — чылыг-электри станциязының тудуу. Ол болу бээр болза, тудуг-суурну хөгжүдериниң болгаш найысылалывыс инфра-

структуразын модернизастаар ар-галыг болур ийик бис. Чылыг-элек-три станциязы 140 мегаватт элек-трини ажилдап үндүрер арганы бээр апаар — 2015 чылда ол эң кол айтырыг болур. Бистиң республи-кага хамаарыштыр хөй төлөмдөрдүн камгалалын чедип алыр аргалыг болганывыска Тываның огу, Россияның Маадыры Сергей Кужугетович Шойгунун ролю кан-чаар-даа аажок улуг. Оон ачызында хөй чүүлдерни камгалап алганывыс ол деп дорту-биле чугаалап болур мен.

В.В. Путин-биле база чугаала-жыр аргалыг болдурус. Ол шупту губернаторларны чыгаш, албан-езуунун эвес, анаа ижин-кара чок, ажык чугааны кылды. Тыва дуга-йында, оон мурнунда турар чидиг айтырыглар дугайында чугааладым. Чугаа колдуунда терроризмге удур болган-даа болза, ниити амыдырал-чы чугааны база кылдывыс. Эрге-чагырганы канчаар тургузарындан эгелээш, удуртукчуларның шөлээ айтырыгына чедир чугаалаштывыс. Эрге-чагыргаже, ниитилелче кри-минал күжүн дөгөп турар байдалда эрге-чагырганы мөөнээр, ниити-лелдин демин быжыглаары эн

чугула дээрзин чугаалаштывыс.

Москвага болган хөй кижилер-ни амы-тынындан чарган крими-налдыг дерзин үлгедиглер дээш москвалыларның качыгдалын үлөжип турарывыс дугайында телеграмманы чоруттум. Мындыг байдалга кым-даа таварып болурунун айылын болдурбазы-биле чурттакчы чонну болгаш чугула объектилерниң камгалалын хандыраы-биле бүгү күштү мөөн-нээр хемчеглерни бүгү чуртта чорудуп турар, бис база аңаа хамаарыштыр улуг чугааны ам болур хуралга кылырывыс ол. Ынчангаш удуртукчу бүрүзү, киж-бүрүзү кичээнгейни суларадып болбас, күжүвүстү мөөнээрлер, чонум, деп чугаалаксадым.

Оон аңгыда апрель эге хүн-неринде бистиң республикага «Любэ» бөлүү аалдап келир турган, ынчалза-даа ол-ла террактыларның ужурундан хөглээшкн, ыры-шоор хемчеглерин шеглээр ужурага таварып турарывыс бо-дур. Ын-чалза-даа «Любэ» бөлүү черле Тывага келирин Николай Растор-гуев аазаан. Улуг Тирилгениң 65 чылынга тураскааткан байырлыг хемчеглерде «Любэ» бөлүктүн киржилгези улуг болуп турарындан оларның хүн чурумунун ажил да-нызы кончуг дүшкүрлүг, ынчалза-даа Тывага кээрин ылап азал турарын чонум силерге буруузумушаан дамчыдай, чүге ындыг болуп тура-рының чылдагаанын силер шын би-лип шыдаар боор силер деп идегеп тур мен.

Улуг конференцияга Тываның сайзыралы дээрже Сибирьниң келир үеде сайзыралы-дыр деп көрүп турары — бистиң республикага канчаар-даа аажок улуг деткимче-дир. Тыва Республиканың күш-деңгели эки, келир үеде шыдалдыг, хөй акша-хөреңгини Россияга кирип болур-дур дээрзин оон киржикчилери билип деткээни өөрүнчүг болбас аргажок. Ынчан-гаш киж-бүрүзү улуг бүзүрелди бадыткаар дээш, хүлээнген ажы-лынга ээ-харысалгазын бедидип ажилдаар ужурул дээрзин чонга дамчыдып көрүңер — деп, Ш.В. Кара-оол массалыг информация чепсектериниң ажилдакчыларынга сүмелзэн.

Светлана БАЛЧЫР.

Чурукту Ай-кыс МАСПЫК-ООЛ тырттырган.

2010
чылдың
апрель 11
— Тыва
Республи-
каның
референдум
хүнү.
Аңаа чедир
10 хонук
арткан.

СЕРЕМЧИЛЕДЕ ХОРАМЧА ЧОК

Дүүн Тыва Республика-ның Чазааның Даргазы Ш.В. Кара-оол март 29-та Москва хоорайга болган терракты-ларга хамаарыштыр рес-публиканың Айыыл чок чо-рук эргелелиниң, Онза бай-далдар эргелелиниң, Иштики херектер яамызының, сайыт-тар-биле болгаш ведомство-ларның удуртукчулары-биле ужурашкан.

Шолбан Валерьевич Крас-ноярск хоорайга болуп эрткен Си-бирь регионнарының сайзыра-лының талазы-биле «Чаңгыс демниг Россия» партиязының эгелээшкн-биле болган хуралга киржип чораанын, 12 регионнар-дан регион бүрүзү 2-3 төлөмдөрдү кирип турганын, бистиң респу-бликавыстан кириген төлөм-дөрдүн өске регионнарның тө-лээлери сонуургал, ону деткээни ол чугаалаан.

Ийги хүнде пленарлыг хурал болуп турган. Москва хоорайга болган террактыларга хамаарыш-тыр Россия Федерациязының Ча-зааның Даргазы В.В. Путин ху-ралдың киржикчилеринге Россияга март 30-де кажыдал хүнүн чар-лаанын дыңнаткаш, чер-черлерге терроризмге удур тодаргай хем-чеглерни чорудуп, олче кичээ-нгейни мөөнээриниң чугулазын сагындырган. Ынчангаш респу-бликага хөй-ниити черлеринге, хөй кижилер чыгыр черлерге, чугула объектилерге, оруктарга, транс-портка айыыл чок чорукту күш-телдирер талазы-биле ажилды органиастаарын Ш.Кара-оол удур-тукчуларга дааскан. Маңаа ко-жууннарның муниципалдыг тургу-зугларның баштыңнарының, тус чер депутаттарының, хөй-ниити орга-низацияларының удуртукчула-рының харысалгазы улуг болур ужурул дээрзин Чазак Даргазы онзалап демдеглээн.

«Чонун караа көскү, кулаа дыбыжы» дээр болгай, киж-бүрү-зүнүн оварымчалыг болуру база артык эвес.

Бистиң корр.

Тыва Республиканың референдумунга хамаарыштыр «изиг шугумнуң»
2-16-66 дугаарлыг телефону ажилдап эгелээн.
Хамаатыларның айтырыгларына хүннүн-не апрель 11-ге чедир 10.00
шактан 17.00 шакка чедир тускай специалистер харыыны бээр.

Тыва Республиканың
Чазааның Даргазы —
Дээрзи Шолбан Ва-
лериович Кара-оолга

ИДЕГЕЛДИГ ЫДЫКТЫГ ЙӨРЭЭЛ

Кажан кезээде, каяа-даа,
кандыг-даа байдалдарда Ха-
йралдыг Шолбан Ва-
лериович!

Бүгүдөгө бараан болган
тыва лама-башкыларывыс-
тың Дээди чыжынгга (сөз-
дизинге) Камбы-лама дужа-
лынга соңгутканым-биле
улуг байыр Сөзгүлелиңерни
Чазаавыс хуралынга меңээ
хайырлааныңарны хүндүт-
келдиг хүлээп алдым.

Силер бүгүдениң бистиң
бүгү чүдүкчү чонувуска, ла-
ма-башкыларывыска йөрээл
чарлыңарга өөрчүп, утказы
ханы үлелдеричерни, бот-
хууда бүзүрелиңерни бүгүдөгө
чылы-биле дамчыдай.

Ада Чазаавыс дээш чал-
барып, албан-хаакчыттар-
ның ажил-херээ аайлажы-
рын, хоор чонувус хоойлузу
быжыгарын, араттарывыс-
ка ак орукту йөрээдим.

Тываавыстың соңгуур эрге-
лиг чону удавас эртер рефе-
рендумнуң утка-шынарын
ханы, тода билип, келир це-
вистиң кедилг чылдагаанын
тургузуп, соңгукчу кижжи
бүрүзүңүң кадып, идеп-
кейлиг болуруп сүзүгледим.

Тыва Чазак, шажын-чу-
дүлге, бүгү чүдүкчү чон ара-
зынга билчип, демниг болуру
— бүгүдөгө Буян.

Бүгүдөгө чайгылыш чок
бүзүрелди соңнедим.

Тываның Камбы-ламазы
Тэнзин ЦУЛТИМ.

ХУУСААДАН ЭРТЕ БАДЫЛААШКЫННА

• Республиканың чону аңаа идепкейлии-биле киржиپ турар •

Референдум дээш хуусаадан
эрте бадылаашкыннар эгелээн.
Тываның ийи кожуннарынга —
Каа-Хем биле Бии-Хемге эрткен
улуг-хүнде хуусаадан эрте соңгул-
далар болган. Дөрт сумунун чурт-
такчылары Конституция езугаар
боттарының эргезин ажыглап, сүме-
леттинген хоойлуга хамаарыштыр
боттарының хамаарылгазын иле-
реткен. Көдээниң чурттакчылары бо
улуг болушкунга харысалгалыы-
биле киржип, референдумну дет-
кип, баш бурунгаар бадылаашкын-
нарга киржиринин демнин көр-
гүскен. Хуусаадан эрте бадылааш-
кыннар канчаар эрткенинин дуга-
йында болгаш тус-тус черлерде соң-
гулда комиссиялары апрель 11-ге
кайы хире белеткенип турарының
дугайында Тыва Республиканың
соңгулда комиссиязының дыңна-
дыы.

Республиканың ырак-узак бол-
гаш чедери берге черлеринде хуу-
саадан эрте бадылаашкыннар эге-
лей берген. Март 28-те Каа-Хем ко-
жунунун Эржей, Үжеп-Аксы, Сизим
сумуларының чурттакчылары бады-
лаашкынга киришкен. Сизимге
референдумнуң киржикчилеринин
77 хуузу келген. Эржейге — 78 хуу-
зу, Үжеп-Аксыга — 85.

Март 28-те Бии-Хем кожунунун
Хүт сумузуңга база хуусаадан эрте
бадылаашкын эрткен. Аңаа рефе-
рендумнуң киржикчилеринин 83
хуузу киришкен. Хуусаадан эрте
бадылаашкын чоруткан участок
комиссиялары протоколдарын
тургускаш, боттарының девискээр
соңгулда комиссияларынче чорудуп

турар. Апрель 11-де соңгулдалар
эрткен соонда, ол сан-түннер
соңгулдаларның кожун талазы-
биле чаңгыс аай протоколунче
катчы бээр. Хуусаадан эрте бады-
лаашкыннарның түңнелдеринин
дугайында чугаалаары эрте, ол чүг-
ле апрель 11 соонда билдинер.
Амдыызында чүгле чурттакчы
чонун референдумга киржип кээп
турары бедик деңгелде дээрзин
айтып болур. Күрүне Думазынче
федералдыг соңгулдаларга болгаш
Россияның Президентизинин соң-
гулдаларында ышкаш чон бедик
көдүрлүшкүнүг киржип турар.
Сүмелеттинген хоойлуга хамаа-
рыштыр референдумнуң киржик-
чилери боттарының хамаарылгазын
дортү-биле илередир дээш соңгул-
да комиссияларынга күзелдин-биле
кээп турары дээр-ле, кижилерге
ол чугула айтырыг болуп турары-
ның бадыткалы-дыр. Референдум-
нуң киржикчилеринин 50 хуузу
бадылаашкынга киржир болза,
ынчан референдумну күштүг деп
санаар болгай. А бо хуусаадан эрте
бадылаашкыннар эрткен участок-
тарга референдум күштүг болганы
ол.

Республиканың бүгү соңгулда
участоктары белен байдалда. Ак-
шаландырышкын долу хемчээли-
биле чоруттунган. Амгы үеде чүгле
техниктиг хевиринин айтырыглары-
биле холбашкан ажилдар кылды-
нып турар. Организастыг хуралдар
чер бүрүзүңге эрткен. Комиссия-
ларның даргалары, оларның ора-
лакчылары, секретарьлары шилит-
тинген. Участоктарның соңгулда

комиссиялары ажылдаар оран-
саваларын референдум эрттире-
ринге белеткеп, чурттакчы чонга
медээлээр ажилдарны чорудуп
турар. Участок соңгулда комиссия-
ларының бо хүннерде эң кол со-
рулгазы — бадылаашкын үезинде
тодараттынмаан айтырыглар тур-
густунуп келбези-биле референ-
думнуң киржикчилеринин даңзы-
зының хыналдазын кылыры. Рефе-
рендумнуң киржикчилери соңгулда
комиссияларынга паспорттарын
тудуп алгаш кээп, даңзыда оларның
аттары бар бе дээрзин хынаар
кылдыр чалаттырып турар. Бир эвес
референдум хүнүнде чурттап турар
черинин аайы-биле бадылаашкынга
киржип шыдавас кижжи болза, соң-
гулда комиссиязынга баргаш, бүзү-
реткен шынзылганы алгаш, ооң-
биле апрель 11-де каяа турар бол-
дур, ол черниң соңгулда комиссия-
зынга бадылаар эргелиг болур.
Аңаа баарга, ону немелде даңзыже
кирер, а чурттап турар черинин
аайы-биле кирген даңзыдан шын-
зылга ап турар үезинде адын казып
кааптар. Ындыг шынзылганы боду-
нуң участок комиссиязындан соң-
гукчу кижжи апрель 10-нуң хүнүңге
чедир бижидип ап болур. Бо хүн-
нерде 10 муң бүзүреткен шынзыл-
галар девискээр соңгулда комис-
сиязынче дамчыттыңан, улаштыр
оларны участок соңгулда комис-
сияларынче март 22-ден бээр
дамчыткан.

Бюллетеньнер амгы үеде девис-
кээр соңгулда комиссияларында.
Шупту парлаттыңан, оларның шыг-
жамырын иштики херектер килдис-

теринин ажылдакчылары,
чок хайгаарап турар. Апре-
чедир бюллетеньнерни де
соңгулда комиссиялары
соңгулда комиссияларын
чыдар. Референдумну
черлерге организастан эр
— участок соңгулда коми-
сының бүрүн эргези.

Референдумда бадыла-
ның үн санаашкыны соңгул-
да бадылаашкыннардан ылга
Принципиалдыг чаңгыс-ла
— киржири. Киржилге 50
эвээш эвес болур ужурул.
хүлээп алдыңан болуру-б
дээш референдум киржи-
нин чартыы ыяап бадыла-
ужурул болгаш, аңаа неме-
бир үн херек.

Республиканың эң ыра-
булуну Үш-Белдир курортун
гаш ол чоок-кавыда малчын-
ларга бо үеде чүгле вертол-
чедип болур. Ынчангаш ол т
биле саң-хөө айтырынга
рыштыр дугуржулганы со
комиссиязы Кызыл кож
девискээр соңгулда комис-
биле чорудуп турар. Кыз
жунун девискээр комисс
черлерде кири бижидилгел
каш кижжи барын тодарадып
Хөй акша чарыгдалы кылы
муң рубль), вертолет-биле ч
ниң орнунга, өске арга тыв
рулга салдыңан. Чижээлээр
га чоруур моторлуг шана
(снегоход) ажыглап болгай.
рендумга киржир эргелиг ха
ларның аңаа киржилгезин ы
чедип алыры чугула.

ТЫВА РЕСПУБЛИКА
СОҢГУЛДА КОМИССИЯЗЫ

МОСКВАГА БОЛГАН ТЕРРАКТЫЛАР

Бо чылдың март 29-та эртенги-
нин 7 шак 52 минута турда (Мос-
кваны-биле) Москва метрозунун
Сокольникинтер шугумунга «Улица
Подбельского» станциязынче уг-
ланган поездинин ийги вагонунга
казылдырышкын болган. Эрге-
хоойлу камгалаар органнарның
ажылдакчылары, дүрген дуза
чедирер машиналар дораан келген.
Москваның метрозунун «Лубянка»
станциязынга ол-ла дораан 30
кижинин мөчүзү илереттинген деп,
шагдаа ажилдакчылары дыңнат-
каннар.

Оон дөртөн хире минута бол-
ганда метронун «Парк культуры»
станциязынга база чазылдырыш-
кын болган. Аңаа баштайгы санааш-
кын езугаар алырга, 14 кижжи өлгөн.

Айыыл чок чоруктуң федерал-
дыг албанының директору Алек-
сандр Бортников метрога чазылды-
рышкыннар дугайында Россия
Федерациязының Президентизи
Дмитрий Медведевке ол-ла эртен
илеткээн. Когарааннарга кандыг ду-
за көргүзүп турарының, чазылды-
рышкыннарның канчаар болга-
нының дугайында дыңнаткан. «Лу-
бянка» метрозунга чазылдырыш-
кын түңнелин езугаар «терроризм»
деп чүүл езугаар кеземче херээн
оттурган деп, РФ-тиң Прокурату-
разының чанында Истелге комитеди
дыңнаткан.

Айыыл-халап болган черге эм-
чиниң дүрген дуза чедирер 25 ма-
шиназы кээп, балыгланган кижжи-
лерни ол-бо эмнелгелерге чедир-
ген. ОБЯ-ның вертолету база ужуп
кээп, эзермичей дузаа дег, электри

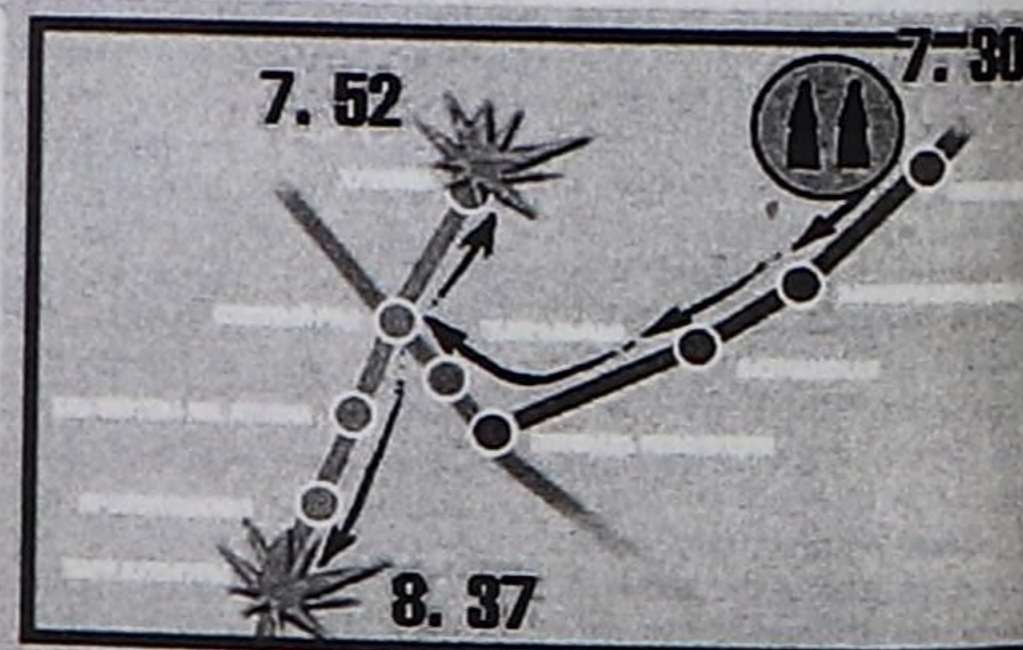
шугумнарын кончуг оваарымчалыг
оюп чорааш, шөлге хондурупкаш,
когараан пассажирлерни эмнелге-
лерге чедиреринге дузалашкан. Ол-
ла баштайгы үеде элээн каш
эмнелге черлери 40 ажыг кижини
хүлээп алган.

Баштайгы түңнелдер езугаар
алырга, «Лубянка» станциязынга
болган чазылдырышкынны бодун
кайы өлүрер террорист кылган бо-
луп турар. Чазылдырышкын кыл-
ган херээннин арны-бажы үрел-
бээн, ынчангаш ону Соңгу Кавказ
чурттуг улустун төлээзи деп түңнел-
ди кылган.

Истелгениң баштайгы түңнелде-
ринин дугайында Чингине прокурор
Юрий Чайка Президент Д.А. Мед-
ведевке илеткээн. Эрге-хоойлу кам-
галаар органнарның болгаш тускай

албаннарның ажилдакчылары
«Парк культуры» метрозунга бодун
кады өлүрген террорист херээн-
нин ораанып алган чорааны чазыл-
баан куржаан тып алганын база
дыңнаткан. Частыр чүүлдерни үрег-
декчи күчүзү улуг болзун дээш
ээрилдер болгаш хээндектеп каан
арматура-биле долдуруп кааны
илереттинген.

Амгы үеде специалистер метро-
политенин станцияларда тургускан
видеокамераларын кичээнгейлиг
өөренип көрүп турарлар. Ооң түң-
нелинде славян хевирлиг ийи
херээн кижини истелге черлери
дилеп эгелээнер. Оларның терро-
рист болгу дег херээннерни метро-
же үдеп кирип бар чорааны
көзүлгөн. Бодун кайы чазылдырган
террористерниң мөчүзүн экспе-



тизаже чоруткан.

Москва метрозунга чазылды-
рышкын организастан деп ийи
херээн болгаш бир эр кижиге
каразыг көстүп келген. Харын-даа
эр кижинин фамилиязы билдингир
— Матаев. Херээннерниң бирээ-
зинин хары 25 хире, тырың мага-
боттуг, көк аржылыдыг, өкпөң
юбкалыг болгаш өкпөң курткалыг
чораан. Ийги херээн өкпөң
аржылыдыг чораан, куртказы кара,
юбказы ак. Оон хары 40 хире. Ол
улуг сумка тудуп чораан. Ол ышкаш
узуну 180 см хире, 30 хире харлыг,
кара өңнүг хеп кеткен, бажында
кара бейсболка кеткен, чаак салдыг
эр кижини база дилеп турар.

Оон аңгыда мусульман чүдүл-
гелиг, каразынчыг үш херээн
кижини «Лубянка» метрозунга улус
көргөн. «Олар курткаларлыг, ар-
жылыдыг болгаш узун юбка-
ларлыг чорааннар. Оларның би-
рээзи вестибюльге-ле күдүк базып
олурупкаш, тейлеп турган» — деп,

бир херечи чугаалаан.

Чазылдырышкын үезин
когарааннарның саны өскөрүп
Сөөлгү медээ езугаар алыр
кижи амызындан чарылга
ажыг кижжи — эмнелгелерде.
Лапка таварышканнарга дуза
гүзөр хемчеглерни Россияны
гаш Москва хоорайның чаза
ап турар. Материалдыг ду
кижи бүрүзүңге 300 муң
чедир берип эгелээн. Ол ы
ада-иезинден чарылган чашт
база онза кичээнгей салдынг

Чуртка болган бо халапты
сияның Президентизи контр
алган. Харысалгалыг ажилда
ларны доктаамал ол чыгып, и
гениң кандыг байдалда келп
когарааннарга кандыг дуза
генин, моон соңгаар ындыг ү
диглер хөй кижилер чыылган
болбазын дээш кандыг хемч
алдынып турарын ылавылап т

Интернет-сайттын бол
Төп ТВ-ниң материалдарын

РЕФЕРЕНДУМ - 2010

2010 чыл
апрель 11

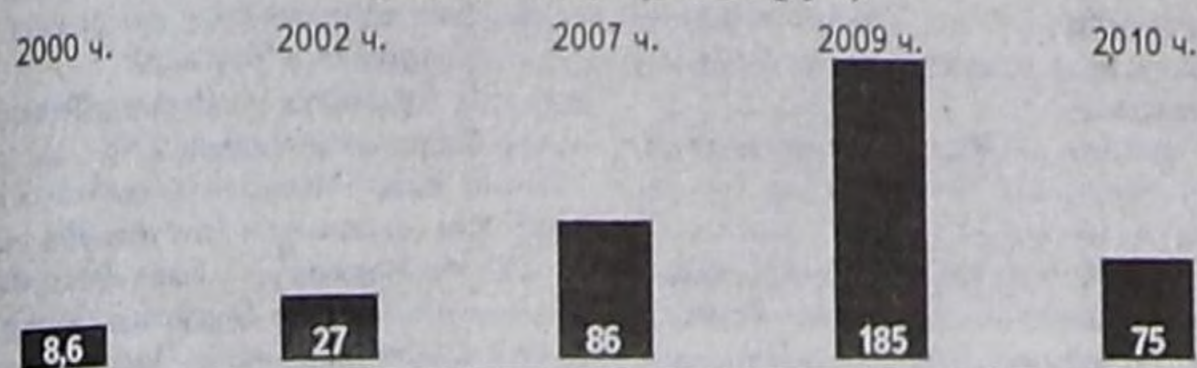
ИИЕ-✓

Буруннар,
Тыва туртун!

Чаңгыс демниг чурт — чаңгыс аай хоойлу Тыва Республиканың Үндезин Хоойлузунче өскерилгелер киирериниң дугайында РЕФЕРЕНДУМ

Хүндүлүг Тыва Республиканың чурттагы чоңу! Адаанда ийи таблицаларны кичээлге ийиң деңгээлде көрүңер. Бир дугаарында, республикада хоойлужудулга эрге-чагыргаларының үндүрүп турар чарыгдалдарын көргүскөн.

Улуг Хуралды хандыраарыңа үндүрүп турар чарыгдалдар (млн. руб)



Ийи дугаарында, Россияның национал республикаларында парламенти-лерниң болгаш ында доктаамал үндезинде ажылдап турар депутаттарның саны-биле чарыгдалдарын таныштырган.

Регион	Чурттагы чоннуң ниити саны	Депутаттарның саны	Доктаамал үндезинде депутаттар
Татарстан	4 млн. 060 муң	120	16
Башкирия	3 млн. 768 муң	100	20
Чувапия	1 млн. 313 муң	44	6
Тыва	309 муң	162	41
Калмыкия	284 муң	27	2

Тыва Республиканың чаарттыгана Конституциязы дээш
«ИИЕ»
деп бир демниг бадылаалыңар!

«Тыва Республиканың референдумнуң дугайында» Хоойлузунга дүүштүр эгелекчи бөлүктүн халас парлаар шөлү.

РЕФЕРЕНДУМ: АҢАА КЕЛИРИ, «ИИЕ» ДЕП БАДЫЛААРЫ ЧУГУЛА

Монгуш МААДЫР, республиканың
Арзылаң мөгези:

— Апрель 11-де эрттирер деп доктааткан референдум дээрге республиканың парла-ментизин езулуг ажылдаар, сырый каттыш-кан болгаш чон мурнунга харысалгалыг орган болдурарының аргазы-дыр. Ажы-биле чугаалаарга, бо айтыргыны шиит-пирлээрин элээн каш чылдар дургузунда шөйүп келген-дир бис. Республикага 162 депутат дээрге күш четинмес үүрге-дир деп, дыка хөй кижилер шагдала чугаалап тур-ганнар. Бистиң таваарлап, даамайлап келге-нивистиң түннелинде күрүнениң баштыңы чурттагы чоннуң санын барымдаалап регион парламентиизиниң депутаттарының чогумчалыг санын тодарадып алырынче бисти шимчедипти. 32 депутаттыг болур, оларның 9-у доктаамал үндезинге ажылдаар дээни черле шын боор. Дээди Хуралдың ыңдыг ажылының дуржулганы бар болгай.

Михаил МОНГУШ, Бай-Тайга кожуун
чагыргазының даргазы:

—Референдум ийи сорулга салып турар:
1) Тыва Республиканың Конституциязын Россия Федерациязының Конституциязы-биле дүүштүрери; 2) республика эрге-чагыргазының хоойлужудулга органының депутаттарының чогумчалыг санын тургу-зары. Ынчангаш референдумга келири, «ийе» деп бадылаары чугула.

Бирээде: бис чаңгыс күрүнеде чурттап турар бис, ынчангаш федерацияның субъек-тизиниң хоойлузу чурттуң хоойлузунга дүг-жүп турар ужурлуг. Ийде: эрге-чагырганың

хоойлужудулга органының депутаттарының чогумчалыг санныг болуру — үениң негелдези-дир.

Республика ажыл-чорудулганың тала-зы-биле соңгукчуларның хөй кезиниң чиг-зинишкенин болдуруп турар коңгус улуг пар-ламентини тударыңа хөй түңнүг акша-хөрең-гени чарыгдан. Кризис үезинде ол хөреңгени биче бизнести деткиринче, чаа ажылчын олут-тарны тургузарыңа чорудуп болур турган. 32 депутаттыг парламентиизин болуру бистиң республикага эң чөптүг, шын шиитпир болур.

Виктор Глухов, Кызыл кожуунуң
чагырга даргазы:

—162 депутаттыг ийи палаталыг парла-ментини тударыңа ажыл-дугазының дуга-йында айтыргы ыңдыг парламентиизин тыттып келген үезинден бээр туруп келген. Бо үениң дургузунда чүгле депутаттарны азыраарыңа эвес, төңчү чок соңгукдаларга, үнген депутат-тарны орнунга чааларын соңгууруңа дыка хөй бюджет акшазы чарыгдаттынып келген.

Ындыг турбузе эң чугула хоойлуларны хүлээп алырыңа шалыпкын чорук көзүлбээн. Ылаңгыя сөөлгү чылдарда, экономиктиг кри-зис үезинде, федералдыг бюджеттен немелде акша алыр апарганда, чижээ, күш-ажыл ры-ногунда дүшкүрлүг байдалды чавырыл-дыраарының программазын езугаар немелде акша алырыңа парламентиизин шалыпкын чоруундан ол дыка хамааржып турда, оң даамай чоруу илдени-биле көстүп турган.

Тываның Конституциязын өскертиринге референдум киржикчилери «ийе» деп харылаарыңа бүзүрээр мен.

Айлаң МОНГУШ

МААДЫРЛАРГА МӨГЕЙИГ

«Улуг Тиилелгениң 65 чыл ою» юбилей медальдар —
хоочуннарда

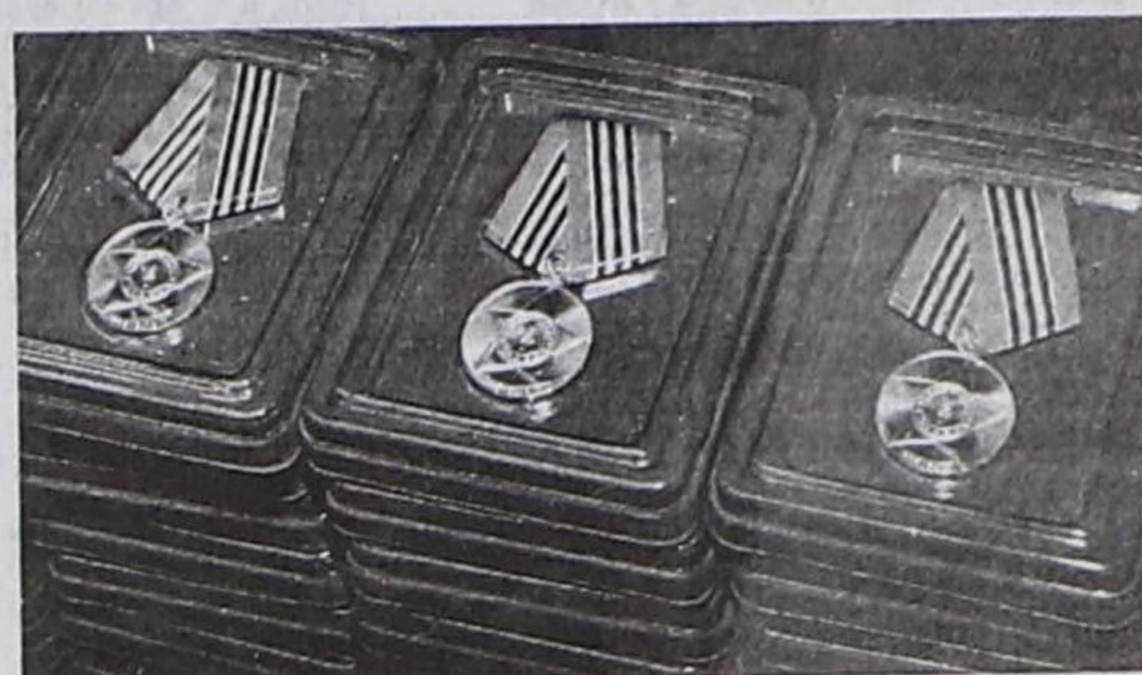
Улуг Тиилелгениң 65 чылынга тураскааткан хемчеглер чер-черлерде эртип турарын билир бис. Улусчу чогаадылганың уран чүүл көрүлделери, уран чуруллага, аянныг номчуллага мөөрейлер, дайын хоочуннары-биле ужуражылгалар ында-мында. Шак ыңдыг байырлыг хемчегниң бирээзи Кызыл хоорайда «Тудугжу» Культура бажыңыңа март 30-де болуп эрткен.

Россияның Президентизи, Медведевтин Чарлыы езугаар да-чурттуң Улуг дайынының чыл-арында Тиилелге дээш кириш-ирген улуг үлүг-хуузуң үнелеп, да-ынның болгаш тылдың хоочун-арыңа «Улуг Тиилелгениң 65 чыл ою» юбилей медальдарны ты-ыскаң.

...Бистиң төрөөн чуртувуска ак-

көк дээрге алдын хүн мөңгө чайын-налып, дайын чыдын келир салгал-дар билбес болзун дээш арыг ханын төгө-төгө тулчуп, ажыг дерин чодала-чодала ажылдап чорааш чаалап бергени Тиилелгези дээш дайынның хоочуннарыңа өре-вистиң өртээ тургустунмас. Бажы-ның дүгүнде ак «хыраа» дүжүпкен-даа болза, сергек кылдыр көстүр

кырган-авалар, кырган-ачалар ол хүн эң-не эргим кижилери — уйнуктарының үделгезинде, хай-гааралында чедип келген ораарын чоргаарал-биле база ыңдындан кээргезен сеткил-биле көрүп ордум. Чылдар, айлар, хонуктар эрткен тудум, оларның саны эвээжеп, кор-гунчуг ол төөгүнүң дириг херечи-лери ам чүгле бо-дур деп бодалга алзывыттым. Ам Кызыл хоорайда олар 783 кижиге арткан... Оларга Улуг Тиилелгеге кириштирген маа-дырлыг үлүү дээш юбилей ме-дальдарны тыпсып турары бо. Назы-хары дөгезин, кадыкшыл бай-далы чогумчалыг эвес ыңча хөй кижилерни чаңгыс хүнде, чаңгыс черге чыыры болдунмас деп чүве-ни өөренип көргөш, Кызыл хоорай мэриязының ажылдакчылары,



хоорай чагыргазының социал политика департаментиизиниң удуртукчузу С.Н. Саая олар бо удаада 100 хоочунну байырлыг хемчегге киржиринче чалаан. Дүрген дуза эмчилери, социал ажылдакчылар оларга эргежок дузаны чедиреринге белен. Ынчанмай аан, каржы-дошкун дайын-чааның чылдарын сактып, Улуг Тиилелгени байырлаары кажан-даа карак чажы чокка эртпээн. Ол хире аар сак-

тышкыннарны чугаалап, сорбула-нып арткан ханы балыгы ыңдын-дан коптарып кээрин бодал кээрге, бо кижиге безин берге...

Ол хүн «Тудугжу» Культура бажыңыңа Ада-чурттуң Улуг дайынының болгаш тылдың хоо-чуннары 100 кижиге юбилей ме-дальдарны тыпсып тура, ам-даа узун назынын, каң дег кадыкшыл-ды йөрээп, Кызыл хоорайның №3 школазының өөреникчилери уран чүүл номерлерин бараалгаткан.

Бүгү делегейде Херээ-женнер хүнү Март 8-тиң бү-дүүзүнде маадырлыг 10 ие-херээженнер ыңдыг ме-дальга төлөптиг болган. Ап-рель 10-да база 10 кижиге тыпсыр болза, арткан хоо-чуннарда Улуг Тиилелге ба-йырлалының бүдүүзүнде медальдарын тыпсып бээрин дыңнатты. Төөгүге балалбас маадырлыг чоруун артты-рып, амыр-тайбың чурттал-ганы биске берген Маа-дырларга амгы салгалдың мурнундан мөңгө мөгей-бестин аргазы чок.

Ай-кыс МАСПЫК-ООЛ-ДУҢ тырттырган чурук-тары.



елерин камгалаар адырда хаига
лгаш кижиниң чаагай чоруунуң та
ле федералдыг албаннын
спублика тараан бичигеде

удуртукчузу (дугуржулга езугаар);
О.О. Тыкыл-оол — «Эмчи-социал
экспертизын» Тыва Республика талазы-биле
кол бюрозун» ФКА-нын удуртукчунун
оралакчызы (дугуржулга езугаар);

Д.А. Ховалыг — «Тыва Республиканың
Кадык камгалал яамызының айыыл-халап
медициназының девискээр төвү» РККА-нын
кол эмчизи;
А.В. Хайжок — Кызыл хоорайның

мэриязының кадык камгалал килдизинин
эргелекчизи (дугуржулга езугаар);
А.А. Шимит — Россияның кадык кам-
галалында хайгаарал черинин федералдыг
албанының Тыва Республика талазы-биле

эргелелинин удуртукчузу;
В.Н. Ширпей — Тыва Республиканың
Кадык камгалал яамызының Эрте-прак-
тиктиг төвүнүн директорунун эртем ажил-
дарының талазы-биле оралакчызы.

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ЧАЗААНЫҢ ДОКТААЛДАРЫ

2010-2011 чылдарда аныяк эртемденнерни деткири-биле Тыва
Республиканың Чазаның Даргазының грантыларын тыпсыры-
биле конкурстун тиелекчилеринин болгаш 2009 чылда эртем
адырынга Тыва Республиканың Чазаның Даргазының
шаңналының лауреаттарының даңзын бадылаарының
дугайында

2010 чылдың февраль 5

Тыва Республиканың Чазаның 2006
чылдың апрель 11-де «Эртем болгаш техника
адырында Тыва Республиканың Чазаның
Даргазының шаңналын бадылаарының ду-
гайында» № 458 база 2006 чылдың октябрь
5-те «Тыва Республиканың аныяк эртемден-
нерин деткири-биле Тыва Республиканың
Чазаның Даргазының грантызының дуга-
йында» № 1177 доктаалдарын күүседири-
биле Тыва Республиканың Чазаның док-
таадыры болза:

1. Капсырылганы бадылаар:
2009 чылда эртем адырынга Тыва Рес-
публиканың Чазаның Даргазының шаңна-
лының лауреаттарының даңзын;
2010-2011 чылдарда Тыва Республиканың
аныяк эртемденнерин деткири-биле Тыва

Тыва Республиканың Чазаның 2010 чылдың февраль 5
№ 19 доктаалы-биле бадылаан

2009 чылда эртем адырынга Тыва Республиканың Чазаның Даргазының
шаңналының лауреаттарының

ДАҢЗЫЗЫ

1. Ламажаа Чимиза Күдер-ооловна,
философия эртемнеринин кандидаты,
Москванын гуманитарлыг университетинин
ханы (фундаменталдыг) болгаш амыдыралга
ужур-дузалыг (прикладных) шинчилелдер
институдунун улуг эртем ажилдакчызы,
«Тува, Азия» медээлеринин электронуг
журналының кол редактору.

«Россияның регионнарының политика-
зында төрөл бөлүк чорук. Тыва чагырык-
чылар» деп монографиязы, «Алетей» ном
үндүрер чер, 2010 чыл.
40,0 муң рубль.

2. Минаев Александр Викторович, юри-
диктиг эртемнеринин кандидаты, Тываның
күрүнне университетинин юридиктиг факультетинин
улуг башкызы.

«Россия Федерациязының кызыгаар
чоогунун субъектизинде күрүнне кызыгаары;
Тыва Республиканың чижээнге (1921-2009
чылдарда) төөгүзү болгаш амгы үениң шин-
чилелдери» деп монографиязы, Красноярск
хоорай, «Луна-река» ААН, 2009 чыл.
40,0 муң рубль.

3. Сүзүкей Валентина Юрьевна, Тыва

№ 19 Кызыл хоорай

Республиканың Чазаның Даргазының
грантыларын тыпсырынга конкурстун ти-
лекчилеринин даңзын.

2. 2010-2011 чылдарда аныяк эртем-
деннерни деткири-биле Тыва Республи-
каның Чазаның Даргазының грантыларын
тыпсырынга конкурстун тиелекчилеринин
болгаш 2009 чылда эртем адырынга Тыва
Республиканың Чазаның Даргазының
шаңналының лауреаттарының дипломнарын
кылырын Тыва Республиканың Чазаның
Канцеляриязынга дагзыр.

3. Бо доктаалды «Тувинская правда»
биле «Шын» солуннарга парлаар.

Тыва Республиканың Чазаның
Даргазы Ш. КАРА-ООЛ.

Республиканың Чазаның чанында Тываның
гуманитарлыг шинчилелдер институтунун
культура секторунун кол эртем ажилдак-
чызы, культурологияның доктору.

«XX чүс чылда Тываның хөгжүм культу-
разы» деп монографиязы, Москва хоорай,
«Композитор» ном үндүрер чер, 2007 чыл.
40,0 муң рубль.

4. Авторлар коллективи:

- Сат Светлана Чечек-ооловна, төөгү
эртемнеринин кандидаты, доцент, Тываның
күрүнне университетинин күрүнне болгаш
эрге-хоойлу төөгүзү болгаш теориязы
кафедразының эргелекчизи;

- Саая Саида Владимировна, төөгү
эртемнеринин кандидаты, Тываның күрүнне
университетинин күрүнне болгаш эрге-
хоойлу төөгүзү болгаш теориязы кафе-
дразының доцентизи;

«XX чүс чылдың баштайгы чартында
Тываның (1911-1944 чылдарда) геополити-
ктиг статусу» деп монография, Абакан
хоорай, Хакасияның ном үндүрер чери, 2006
чыл.

80,0 муң рубль.

Тыва Республиканың Чазаның 2010 чылдың февраль 5
№ 19 доктаалы-биле бадылаан

2010-2011 чылдарда Тыва Республиканың аныяк эртемденнерни деткири-
биле Тыва Республиканың Чазаның Даргазының грантыларын алырынга
конкурстун тиелекчилеринин ДАҢЗЫЗЫ

Көдээ ажил-агылы

Донгак Мария Ивановна (Тываның
күрүнне университети).

«Дүгүнүн тургузуу-биле аңгы-аңгы
шынарлыг чолдак дүктүг тыва хойларның
продуктузунун онзагайы».

Техниктиг эртемнер — бүдүрүлгө
технологиялары

Очур Юлия Сергеевна (РЭА СС-тин
бойдус курлавырларын комплекстиг
шингээдинин Тывада институту).

«Тыва Республиканың чижээнге Сибирь
регионнарынга транспорт-логиктиг
системаны тургузарының үндезини».

Гуманитарлыг эртемнер

1. Седен Алдынай Викторовна (Тываның
күрүнне университети).

«Тыва Республиканың студент аныяк-
тарының өг-бүлө тудар мурнунда (гендер-
ная?) онзагай байдалы».

2. Сомам Алена Михайловна (Тываның
күрүнне университетинин чанында Кызылдың
педагогика колледжизи).

«Шажын школа өөрөдигезинде».

3. Бавуу Чодураа Мочак-Хаевна (Тыва
Республиканың Чазаның чанында Тываның
гуманитарлыг шинчилелдер институту).

«Амгы үеде национал тыва интеллиген-
ция: сан болгаш шынар анализи».

4. Канн Валерия Сергеевна (Тыва Рес-
публиканың Чазаның чанында Тываның
гуманитарлыг шинчилелдер институту).

Тыва Республиканың ХБАБ органнының 65 чылдаанын
байырлаарының дугайында

2010 чылдың февраль 11 № 38 Кызыл хоорай

Тыва Республиканың ХБАБ органны-
рының тургустунганындан бээр 65 чылынга
тураскааткан хемчеглерни организастап эрт-
тирер сорулга-биле, Тыва Республиканың
Чазаның доктаадыры болза:

1. Тыва Республиканың ХБАБ органны-
рының 65 чыл болганын 2010 чылдың июнь
25-те байырлаарының дугайында Тыва Рес-
публиканың ХБАБ эргелелинин (Агенти-
линин) саналын хүлээп алыр.

2. Тыва Республиканың ХБАБ органны-
рының 65 чылын байырлап эрттиреринин бол-
гаш белеткел ажилдарының хемчеглер

планын бадылаар.

3. Тыва Республиканың муниципалдыг
тургузулгар чагыргалары Тыва Респуб-
ликаның ХБАБ эргелелинин (Агенти-
линин) девискээр органнының удуртукчулары-
биле ХБАБ органнының 65 чылдаанынга
хамаарышкан хемчеглерни тус черлерге
байырлап эрттирер.

4. Бо доктаалды «Тувинская правда»
биле «Шын» солуннарга парлаар.

Тыва Республиканың Чазаның
Даргазы Ш. КАРА-ООЛ.

Тыва Республикага референдум эрттирер талазы-биле эгелекчи бөлүктүн референдум фондузунче кирген акша-
хөреңгизинин

РФ-тин Ажаалга банкызының Кызылда № 8591 салбырының медээлеринге үндезилээн ниити түңүнүн дугайында
МЕДЭЭЛЕР

Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязы

2010 чылдың март 19-тун байдалы-биле
Эгелекчи бөлүктүн агар саны
№ 40704810165000000011

Тыва Республикага референдум эрт-
тирер талазы-биле эгелекчи бөлүктүн саң-
хөө айтырылганының талазы-биле төлээ-

леткен кижизи Донгак Эдуард Эдуардович
Кирген артыкшылы: 66931,22 (алдан алды
муң тос чүс үжен бир) рубль 22 көп.
Акша-хөреңги 2010 чылдың март 12-ден
2010 чылдың март 19-ка чедир үеде кирген.

Рубль-биле

№	Ай-хүнү	Акша-хөреңгинин кайыын келгени, акша-хөреңгини кымче шилчиткени	Референдум фондузунче кирген акша- хөреңги, шупту	Референдум фондузундан чарыгдаттын- ганы, шупту	Арт- каны
1.	2010 03.12	«Аудит-Профи» КЭН — юридиктиг чернин эки тура салыышкыны	19 000		
2.	2010 03.12	«ВБК—Новые технологии» КЭН — юридиктиг чернин эки тура салыыш- кыны	39 000		
3.	2010 03.15	Айслу Маадыр-ооловна Донгукрак — хуу кижинин эки тура салыышкыны	10 000		
4.	2010 03.15	Александр Монгушович Седен— хуу кижинин эки тура салыышкыны	10 000		
5.	2010 03.15	Ольга Анатольевна Созинова — хуу кижинин эки тура салыышкыны	7500		
6.	2010 03.16	Светлана Мунзук — эгелекчи бөлүктүн кежигүнүнүн эки тура салыышкыны	20 000		
7.	2010 03.17	Анатолий Иргитович Сүге-Маадыр — хуу кижинин эки тура салыышкыны	10 000		
8.	2010 03.17	Илья Опакович Сендин — хуу кижинин эки тура салыышкыны	10 000		

9.	2010 03.17	Андрей Кызыл-оолович Бойду — хуу кижинин эки тура салыышкыны	10 000		
10.	2010 03.17	Эдуард Монгушович Доре — хуу кижинин эки тура салыышкыны	10 000		
11.	2010 03.18	Тимур Бойдуевич Монгуш— хуу кижинин эки тура салыышкыны	10 000		
12.	2010 03.17.	ХБ. Кенденбиль Лариса Ростис- лавовна — баннер продукциязын бе- леткээни дээш НӨУ чокка		37 500	
13.	2010 03.17.	«Луна-Река» ХАН—агитацияның парлаалга материалдарын белеткээни дээш		35 400	
14.	2010 03.18.	«ТР-нин Чазаның чанында Тыва- нын гуманитарлыг шинчилелдер ин- ституду» күрүненин эртем-шинчилел болгаш өөрөдиге албан чери — «Эр- тем сөзү», «Слово плюс» солуннарга материалдар парлаар талазы-биле чедирген ачы-дузазы дээш		22 000	
15.	2010 03.18.	ХБ. Кенденбиль Лариса Ростис- славовна—баннер продукциязын белеткээни дээш НӨУ чокка		7825	
16.	2010 03.18.	ХБ. Кенденбиль Лариса Ростис- славовна — баннер продукциязын белеткээни дээш НӨУ чокка		37 500	
Шупту:			155 500	140225	82206,22

2010 чылдың март 19-тун байдалы-биле арткан акша—82206,22 (Сезен ийи муң ийи чүс
алды рубль 22 көп.)

Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязының даргазы Б.Д.ОНДАР.

Черлиг-оол КУУЛАР,
Тываның Улустуң чогаалчызы

ДӨСПЕС СОРУКТУҢ ААЖЫ-ЧАҢЫ-БИЛЕ

(Улуг кижиниң буяны чаагай)

Эрткен вектиң ортаа үезинде хөктүгбейлиг Көк-оол, чаптанчыгбай Монгальбии сценага көстүп кээрге-ле, зал чырыш дээн ышкаш болур. Оларның чайтыңайнып турар оюн-баштаан өөскүдери-биле, одагже үстү сүдүрт кылдыр куда каапкан дег, самнап үнер Тамара Сат, Клара Сагды, Андрей Сагды, Николай Кысыгбай оларны чүү дээр! Хартыга дег кашпагай, хат-салгын дег чиик теп самнаар турдулар. Оларның ынчангы аныяк, чараш арын-шырайларында, от-көзү хып чайнаан карактарында уран оюннуң хуулгаазыны бөгүндө ат-сураглыг апарган чурукчуларга, композиторларга болгаш чогаалчылар бистерге салдарлыг болганы чугаажок. Олар ынчан, 1955 чылда, Ленинград хоорайга театр институтун чаа-ла дооскаш келгеннер.

Делегейниң база бир тергиин депшилгелиг культура төвүндө Островскийниң, Гогольдуң кижини сеткилин кул азы дээрде деп чөрүлдээлиг ийи удур байдалга оттур ырлап каан туураан чогаалдарын тыва чонунга эң баштай эккеп көргүзүп турганы ол. Сиин-оол Оюн, Александр Тавакай, Чөлбенеи Ооржак...

Ам 80 харлап турар угбавыс Клара Чамыяновна, Тамара Николаевна Сат-биле орус, тыва, испан, цыган танцыларны кайы хире хей-аъттыг теп турганнар ийик! Ол үелерде ону көрүп, магадап чораан мээң үе-чережилерим ам сактып-ла олурлар боор. Үннери мөңгүн кыңгырт дээни ышкаш, дендии онза, хоюг-чымчак тыва тембрилиг. Клара угбайның үнүн ам-даа эскерип көрүнер, хары угда ийи үн боостар биле думчукка кыңгырт кыннып, херээжен кижиниң кударалын болгаш өөрүшкүзүн чаңгыландыра кааптары элдеп уян. Бир-ле чажыт нота ынаар-ла хөрек иштинде кээргелдин болгаш дөспес соруктуң аялгазын ырлаксааш, үнө чүткүп турганзыг.

Артистиң аажы-чаңында дөспес деп эпитетти бадыткаары-биле Островскийниң «Чаңчык» деп шининге ойнап турганы хөглүг-баштак Варвараны сактып келир-дир мен. Ооң авазы Кабаниханы Галина Дүгержаа ойнаан.

Кабаниха уруун «ону ынчал», «мону мынчал» деп эрги чаңчылга кижизидерин чеже-даа кызыдып сургаарга, ол дөспес соруктуг аажы-чаңы-биле оон бодун олурту мегелеп, авазыңа алдыртпайн, ол-бо былдап «чаап» турда, биске карак чажы төгүлгүже каттырынчыг болган. Ол каткы анаа-ла чалгаа чазарының каткызы эвес, а ниитиледе кижилерниң бай, бардам, ядыы, чединмес, орлан, тенек деп эки, багай талаларын от-көс ышкаш оя чип турар кочу-шооттун эм-дом шынарлыг каткызы болгай.

Шылгарангай совет драматург Виктор Розовтуң «Иркутскиге болган төөгүзүн» сактып көрээли. Хаанныг Россиядан бээр ниитилеге херээжен кижиниң басындырган байдалы харын-даа бо үениң «бомштарын» сагындырып келги дег, бодунуң мага-боду-биле саттынып амыдыраар үелер турган. Чаа совет ниитилеге ажил тып алгаш, оон өөрүшкүнү көрүп, эки эш-өөрүнүн ачызы-биле ынак-шылдан аас-кежиин тып, эки талаже кижиниң чаарттынарын Ларисаның омур-хевирин дамчыштыр Клара Чамыяновна бистерге уттундурбас кылдыр ойнап чораан. Будун улуг шининиң демнежи, ниити уран хөөнүн (ансамблин) хензиг-даа үре-

вейн, оон ритминден үнө халывайн, бодунуң ролун шын чүктээри актер бүрүзүндө тус-тус чогаалдыкчы нарын дилээшкннерни негээр. Сценага ол бодунуң ойнакчы оруун тып, дилеп, аныяк артист 8 чылдың нүүрүн көргөн.

Аныяк артистке шини бижири күзел студент чылдарында-ла тыптып келген. 50 чылдарны сөөлүзүред «Кыстың оруу» деп чогаалын эш-өөрү-биле театрга ойнаан. Чалыы назынның бодунуң мурнунга моондак болу берген эрги чаңчылдар-биле эптеп чогуң автор ол шиниде көргүскен. Маадырларның тус-тус аажы-чаңын кол чөрүлдээге дүүштүр чедир шуткуваанындан ук чогаал хөй-ниитиге улуг-ла эки шимзэн үндүрбейн барган. Онзалал демдеглээрим болза, угбавыс баштайгы шенелдеге ундарап, шини бижириң ара кагбайн, харын-даа көдээ амыдыралдың эң куяңныг багай талазы — оорланыр чорукка удур шининиң шивегейи-биле ону өттүр шанчып эгелээни. Мен 1966-1969 чылдарда Аянгагы школазынга ажилдап турумда, «Шоодай иштинде шивегей», «Кижиниң шокары иштинде», «Бир фермада» деп шинилерниң сураа барыын кожууннарда дыргын болу берген. Клара Сагдының амыдыралдан төртүтүнген ол чаңгыс көжегелиг шинилерин тургускаш, Эрги-Барлыктың улусчу театрының режиссеру Валерий Мюрзюнуң ады ынчан бүгү Тывага дораан-на билдингир апарган.

Улуг уран чүүлче эге базым бот-тывынгыр уран чүүлден эгелээр. Чон ортузунга ону калбаа-биле суртаалдаарыңча партия болгаш казак ынчан кол кичээнгейни угландырган турган. Шини бөлгүмүн идепкейлиг чорудуп турган көдээ клубтарга улусчу театрың режиссеру деп шалыңныг бир олутту, кожуун төвүңге чурукчу биле режиссер ийи олутту немээни тодаргай хемчек болган. Күрүнеден мындыг деткимче көдээ культура одааның хөгжүлдээинге ылап-ла дуза болганы чугаажок. Алызындан сцена культуразын эки билир угбавыстың бижзэн бичежек шинилери ол өйде бот-тывынгыр артистерниң сценага ойнаар хире шаанга чиге тааржып-даа турган. Чогуум улуг сценага оларны салыр дээрге маадырларның тус-тус аажы-чаңының психологтуг бадыткалы шала чегей боор деп бодаар мен. Ынчалза-даа ол чогаалдар хөй чоннуң театр уран чүүлүңге сонургалын болгаш ол талазы-биле билиин бедидеринге тоң чугула турган. Ынчангаш Клара Чамыяновнаның тыва культура хөгжүлдээинге кириген эвээш эвес үлүг-хуузу Тывага улусчу театрының хөгжүлдээ болгаш «Тыва



К. Ч. Сагды.

театрың тургустунган төөгүзү» (1973 ч.) деп шинчилел ажилы-биле хары угда кады түңнөп, ол ийи угланыышкынга сырый холбаалыын демдеглээр чугула. Огулуг улуг, ханы шини биживзэн, огулуг улуг роль ойнаваан деп оон дугайында соора билип чоруур кижилерни чок деп болбас. Херек кырында хандыр бодап көөрге, Клара Чамыяновна бодунуң чедип алган эртеми-биле бүгү назыда төрзөн чонунуң культура хөгжүлдээинге төлөптий-биле бараан болуп келген.

1975-1978 чылдарда ол культура сайыдының оралакчызы эрге-дужаалга ажилдап турда, оон кижилер-биле ижин-кара чок чугаалажып билирин магадаан мен. Ол-ла үелерден яамыга болгаш улусчу чогаалдыг төвүңге ажилдап тура, Клара Чамыяновна кожууннарда уругларның уран чүүл школаларын ажадырынга, оларның материалдыг баазазын экижидеринге база-ла хөй күжүн үндүрүп турган.

1980 чылдан эгелеп Клара Чамыяновна хөгжүм-шини театрының оралакчы директору апарган. Ынчан түрк дылдыг Кыргыз, Алтай, Хакас национал театрлар аразыңа аалдажып, репертуар шынарын көдүрер чаа сорулга салдырган. Элзэн каш шинилерниң шимелдезин Бишкекче баш удур поездиге чүдүрүп, артистерниң анаа барып чуртаар оран-савазын дугуржуп быжыглаары — көшкүн амыдырал үезинде кылыр-ла чүвениң хөйүндө баш ыжар. Эр кижиден дудак чок, өде-чара, эрес мөге Чамыяновнуң уруу ол бүгү ажилды дөмей-ле ууп шыдаан. Аңаа 5 чыл болгаш, ол пенсияже үнген. Андрей биле Клара Сагдылар Азаска дыштанып тургаш, ынчан ол кожуунга райком секретары турган Сыкырбан Ыраш оглу Монгушка таваржы бергеннер.

— О, хемчик оглу думмавысты чадырже чалап көрөм, Андрей Бегзиевич — деп, угбавыс честевиске чугаалаан.

— Шулуу Давааевич Чадаанага концерт белеткеп турда, артистерни клубка хондур-даа шоочалап каар болгай. Кызылга кожуунум бир дугаар чер албас болза, Клара ынчан эттээр мен. Эки белетке — дээш, мени өлүрер турду. Хемчиктер шыдаар-ла болгай бис. Культураны кайы хире удуртуп тур сен? Онза-солун чүү тур, Ырашович? — деп, чаңгыс чер-чурттуг думмазындан Клара Чамыяновна дораан-на айтырган.

— Силерни мында деп дыңнааш, арга-сүмө бодап келдим.

Бисте кадрлар айтырыы чегей, режиссер херек-тир. Маңаа артып калыңар, дузалап көрүңер — деп дилзэн.

Артистеривис анаа б чыл ажилдаан. Агаар-бодустун, тус чоннуң экизинге хей-аът кирип, угбавыс элзэн каш шинилерни бижи, ону боду башкарып тургускан. Культура ажилдакчызы бүгү назыда чүгээр шалың көөр эвес. Соңгу чүк хуузуң немедип, пенсиязың-даа өстүрүп алганнар.

Клара Чамыяновна Кызылга келгеш, чоокка чедир Россияның Ачы-буян фондузун удуртуп, инвалид, чединмес өг-бүлелерге, назыдап кырааннарда материалдыг дуза көргүзөр ажилды көскүзү-биле экижиткени дээш, Москвада ол фондунуң деткимчезин ап, 1996 чылда Италиядан бээр аян-чорук кылып чораан.

1993-1996 чылдарда, эде тургустунушкун үезинде, чамдык черлерге, ылаңгыя күш-ажыл лагеринге, аш-чем, эм-таң берге турда, Шагаан-Арыгга №3 күш-ажыл лагеринге үш муң рубль түңнүг эмтаңны берген. Ол ышкаш республиканың туберкулез диспансеринге аарыг кижилерни чөмгөгеринге дузалап турган.

№ 1 күш-ажыл лагеринге каш удаа солун концерттерни Владимир Кошу, Санчат Титовтуң киржилгези-биле көргүскөн.

Клара Чамыяновна Ачы-буян фондузун хөй чыл дургузунда удуртуп тургаш, 6000 ажыг кижиге 850 муң рубль түңнүг ачы-дузаны көргүскөн.

Хүндүлүг угбавыс шээр малдыг, бай Шеминиң уруу болгай. Чечен кижилер, челер малдар төөгүден анаа үзүлбес чораан. Хүн — күзел деп чүве бар. Төрзөн чонунуң культура хөгжүлдээинге оон кирип чораан үлүг-хуузуң айтып тура, 30-40 чылдарда бүгү Тывага ат-сураа үнген Арзылаң Чамыянов деп оон аказын кижини бо-ла сактып кээрдир. Хүреш дээрге база-ла нацияның кадык-чаагай хей-аъды. Сагыш-сеткилдин иштики байлаа, культура айтырыы, ылаңгыя херээжен кижиге, ада-ызыгуурунун атсураан төрзөн чонунга улам ыңай алгыдыксаан хүн дег чырык күзелдир.

Улуг назылыг, салым-чаяанныг артист угбавыстың ажил-ижиниң үре-түннелин хөйге чарлап, келир үеде оон ачы-салгалыңа Парчылы-биле байыр тудуп, амыркадыкшылды, чогаалдыкчы чедишкнни күзеп ор мен.

ӨӨРЕНИКЧИ — ЭРТЕМ АЖЫЛЫНД

Республика чер «Келир үеже базым эртем-практиктиг ференция бо чыл дөрт дугаар эртип Конференция 15 сек социал, гуманитар болгаш бойдус-шин угланыышкыннарлы кен. Аңаа республи кожууннарындан б хоорайларындан класстарның өөрчилер киришкен.

Бо чылын конференция жири-биле ниитизи-биле 2 диришкн кирген турган. О аразыңа баш бурунгаар чо шилилгениң түңнелинде конференцияга киржири-биле 170 никчи чалаткан.

Конференцияга математика, физика, химия, биология, география, валеология, экология, графия, орус дыл, тыва дыл ниитизи-биле 15 секцияга 7-чедир эртем ажилдарын сган. «Төгү болгаш этног секциязы илеткелдер сан эң-не улуг секция болган. Ни биле 68 өөредилге черлерин ажилды дыңнаан.

ТР-ниң Күрүне лицейи б Кызыл хоорайның №15 лицейи тиелекчилер саны мурнаан.

Эртем конференцияның грамазынче математика, физика, биология болгаш угланыышкынныг олимпиад кирген. Бо чылын олимпиада шенелде ажил кылдыр чорган, келир чылдан эгелээш, о албан кирер чүүл апаар.

Конференцияның тиилерден доозукчу классты өөреникчилери ТКУ-же мер аайы-биле өөренип кирерде сүме-бижиктерни алган. Шан-арткан өөреникчилерниң ажрың 2011 чылда Москвага «Эртер Россия чергелиг 18-кн лир үеже базым» деп эртем жынга киржип болурун санал Оларның эртем ажилдарын «үеже базым» деп программ аныяк шинчилекчилериниң ажилдары» деп чыындызын лаар. Конференцияга ти өөреникчилерниң башкыл болгаш удуртукчу эртем а дакчыларын ТР-ниң Өөред яамызының мурнундан четтирилереткен хүндүлел бижиктер шаңнаан.

Конференцияның эрткен тиилекчилери апрель айда Мога өөреникчилер аразыңа б эртер «Келир үеже базым» Россия чергелиг эртем конференциязынга киржип, төрзөн публиказының адын камгалаа

Тамара ТОГОЧАКОВ
ТР-де «Келир үеже базым» программаның күүседир директору.

Апрель 1 – Оюн-баштак каткы хүнү



КАТКЫ БАЖЫ КАТКАН ЭВЕС...

ЧУРТТАЛГАНЫ УЗАДЫР МИНУТАЛАР

Каткы чуртталганың хөглүг үезин болгаш чугула черин ээлеп турар. Ол чокка болдунмас дээрзинге шупту чөпшээрержир боор. Каткы ыткыр, дыңзыг, оожум болур. Ол ышкаш тадылады, сыйтылады, борбаңнадыр, хидиледир дээш, канчаар-даа каттырар кижилер чоруур.

Каткы-хөглүг, оюн-баштак кижилер хамыктын аразында ылгалып турар. Олардан эки энергия болгаш ажык-чаагай сеткил үнер. Хөй кижилер аразында албан бир-ле солун, каттырынчыг чүүлдер чугаалаар кижилер чоруур. Артында-ла чүгле оларның-биле бир-ле солун ужураалдар, таварылгалар болган болур.

Каткының «чоок өңнүү» — хүлүмзүрүг. Ол кижиниң арын-шырайын бир янзы кылдыр каастаар

болгаш аян кириптер. Хүлүмзүрүп чоруур кижилер биче сеткилдиг, ажык, дузааргак болур. Ооң-биле чугаа кылыры безин чийк ышкаш сагындырар. Психологтарның санап турары-биле алырга, улустар хөй кезинде хүлүмзүрүп чоруур кижилерге бүзүрээр деп турар.

Каткы кижиниң организмин эмнээр күштүг дизе база чазыг болбас. Чүге дизе, аарып чыткан кижиге бир солун, хөглүг чүүл чугаалап бээрге, ол каттырар дээш

аарыын безин утуп алган боор. Даштыкы чурттарда каткы-хөг-биле эмнээр тускай аргалар барын журналдардан номчаан мен. Ол ышкаш кайы хире үе иштинде каттырып алыр силер, ол хире, кыска-даа бол, үе силерниң чуртталгаңарга немежир дээр болгай.

Берге үелерде база каткы кижиниң сагыш-сеткилин чымчадып-тар болгаш чуртталганың эки талазынче көөрүңге идиг бээр. Каш минута каттырып хөглөп алыр силер, ол силерге ажыктыг дээрзин утпанаар. Ынчагай каткы-хөг-биле чуртталгаңар узадып, кадыңар экижидип, бот-боттарывыска ажык, биче сеткилдиг чазык хүлүмзүрүгүңү сөңнээлиңер.

Валерия КОНГАР.

КОДАН-СОГАР

Кижилерниң чиңгине-даа, шола-даа аттарының тывылганы-биле холбашкан хөй-ле таварылгалар бар. Бо маадырның шола адының тывылганы база-ла солун.

Күстүн адак айының ортан үези. Хар шагда-ла чаапкан. Кожуунуң бир ырак сумузунга чон хуралы болур дээр. Кожуун чергелиг чамдык албан организация черлериниң удуртукчуларын чалаан турган. Кожуунуң көдээ ажыл-агый эргелелиниң чийк машиназынга дөрт удуртукчу одурулкан. Машина шимчеп үнүп турда, орук чериниң даргазы:

— Бар чыда, бажыңымче кире дүжер мен шүве, дуңмаларым — дээр.

Чолаачы дарганың бажыңының чанынга халдып келген. Борис Херелович бажыңынче кире халааш, үр-даа болбаанда, хаптыг боо, дайзада октар тудуп алган бо үнүп келген. Борис Херелович машина-же кирип орда, көдээ ажыл-агый эргелелиниң начальниги:

— Па, сургакчылаар дээр даргавыс аңаар деп барганы ол бе? — деп баштактанган.

Демгизи:

— Аңгыыр сезонунуң үезинде канчал боо чок чер чоруур боор — деп калды.

Удаткан чок «УАЗиктиг» даргалар Хаактыг-Кежиге халдып келгенер. Оруктуң ол-бо талаларында кодан истеринден хөй чүве чок. Борис Херелович ол истерже көргөш:

— Чон хуралының эгелээр шагы

ырак-ла болгай. Кежээге чедир суурга чүнү канчаар бис. Кодан изиниң хөйүн көрзүңерзе. Үр болур эвес. Бо чаттылып чоктаан хаактардан кодан черле үзүлбес чер чүве. Мен дөө ол үзүк черге, дозугга олуруп алың, силер үстүнден куду хоюзуп көрүңерем, оолдар — деп мындыг болган.

— Ынчагай-ла бис — деп, кады чораан эштери чөпшээрешкенер. Борис Херелович хаактарның үзүктөлгөн черинге дүжүп калган. Сегиртикчилер хаактар кыды-биле халдып чоруу барган.

Та бүзүре, та бүзүреве

Борис Херелович ол-бо кылаштап, көрзүңүп тура, коданнарның аргыжар кокпазының кыдыыңга олуруп алгаш, боозун октап алыр дээш, өөрөнгөн чаңчылы-биле курун суйбанган. Октарлыг дайзазы чок болган. Машинада утуп алган бооп-тур. Чүнү-даа канчаар аайын тыппайн, аңгадай берген олурда, мурнунче шиглей, шылырт дээр дааш үнгөн соонда, кончуг-даа улуг, ак кодан бо үне халып келген. Девидзэн уу-биле:

— Ү-үк! — деп алгыра каапкаш, тура-ла халаан. Кодан харны бурт кылдыр олурга аарак, ойда кээр

дүшкен. Борис Херелович маңап баргаш, чыткан коданны боозунуң соо-биле улдап-ла дүжүргөн. «Дыр!» дээр соонда, боозунуң соо сыйлып чаштай берген. Аңчы сынык боозун тудуп алган аңгадай берген турда, кожуунуң харылзаа белдириниң даргазы талдар аразындан үне кылаштап келген. Эжиниң чанында чыткан коданны көргөш:

— Боо дагжааны-даа дыңналбады чоп, Херелович? Канчаар өлүрүп алдың? — деп элдепинип айтырган.

— Соп алдым — деп мындыг.

Ол аразында кодан сегирткен эштери бо келген. Аңчы боозунуң сыйылган черинден эптей тутпушаан:

— Коданнаанымда, черле ыңдыг кижилер мен, ок хоратпас, багай майтактарны анаа мынчаар аайлап алыр — деп эштеринге мактанган дээр чүве.

Шынында коданның коротканындан чүрээниң хавы чарлып чаштай берген болган дээрзин Борис Херелович олчазының ээдин бузуп тургаш, тодаратканын кым-даа билбес. Ол таварылга соонда-ла улус Борис Хереловичини Кодан-Согар дээр апарган. А чамдык улус ону Согар-Дарга-даа дижит-ле. Ол бодунуң тып алган шолазын шуут-ла атсына берген. Ынчаар-ла кезек үе иштинде даргавыс чиңгине адын чидирген турду. Ам харын аңчывыстың назы-хары улгадап, хүндүлүг дыштаныл-гаже үнгөн соонда, документ езу-гаар ады чоорту үнүп эгелзэн.

Эрес-оол МОНГУШ.

Өвүр кожуун.

ЧЭЭНИМГЕ ЧЕГДИРИПКЕШ...

«Чээним» оолду бо-ла көөр мен. Чегдинген боор, диленген боор.

«Чүн барыл, күжүр-ле даай?» — деп Чарбыттынып туруп-ла бээр.

— Дүүн бичии чүве ишкеш, Чүрээм аарааш, бажым аарааш, Четпээн-барбаан черим-даа чок, Чээниң оолга дузалап көр.

«Чээним» оолду кээргээш мен Чеден борбак төгериимни Чээлиге беривиткеш, «Чээнимни» айткарыптым.

Кудумчуга «даайымайлаар» Куурумчулар кайы көвей. Серемчилелдиг болбас болза, Сени олар үптөп кааптар.

Чээлиге берген акшам ол-ла хевээр «Чээнимниң» олчазы бооп хуула берген.

Допар-оол ХОМУШКУ.

Барыын-Хемчик кожуун, Бижиктиг-Хая суур.

Бичилерниң чугаазы

Орлан (3,6 харлыг):

— Авай, сен ачамның соңгазы сен бе азы чүзү сен? — деп айтырган. Авазы чүнү-даа ужурун билбейн:

— Чүге ынча дээрин ол, оглум? — дээрге, Орлан:

— Тимурнуң ачазы авазын «эжиим» дээр чорду — деп харыылаан.

Дима (5 харлыг):

— Авай, авай, бажыңда ак дүктер бар-дыр.

— Уруглары дыңнаваз боорга, ада-иезиниң бажының дүгү ынчаар агарып эгелээр боор чүве-дир — деп баштактанган.

Дима боданып тура:

— Кырган-авамның бажының дүгү чүге шуут ак дээрзин ам-на билип калдым — дээш, авазынче көргөн.

Зоопаркта чарлалдар:

«Дириг амытаннарны чеггерип болбас. Таңныылды чеггерип калыңар».

«Зоопаркка араатан амытаннар чеггерер ажылдакчылар хереглети-тинип турар».

«Кичээңгейлиг! Дүүн зоопарк-тан языты-мелегей үнүп чоруу барган. Тып алган кижилер ону 180 градус ээл каарын улуу-биле дилеп тур бис».

☺

Деканга бир кырган-ачай кел-геш:

— Силерниң студентилеринер мээң яблуктарымы чипкен болдулар — дээр.

— Студентилер эвес, а абиту-риентилер ыйнаан, кырган — дээрге, кырган тургаш:

— Чок, чок, кижилер изи-дир ийин — дээш турган.

☺

Кызыгаарга каайлы ажылдак-чызы машинаның соңгазынче бакылааш:

Анюдоттар

— Коньяк, таакпы, чашпан, наркотик? — дээр.

— Кофеден берип көрүңерем — деп, чолаачының пассажири дилзэн.

☺

Вова школадан келген дораан ачазыңа:

— Ачай, эртен школавыска өөреникчилерниң, башкыларның болгаш ада-иелерниң дыка бичии хурал болур — деп дыңнаткан.

— «Дыка бичии» дээрге, кан-дыг дээни ол, оглум? — деп, ачазы дораан удур айтырган.

— Ол дээрге сен, мен база клазым башкызы дийин — дээр.

☺

Эмчи аарыг кижизинге:

— Силер эмнерни чем мур-нунда ижер бе азы чем соонда ижер бе дээрзин чүге бижип ал-байн тур силер? — деп айтырган.

— Бижип берген эмнериңер хөй-дүр, эмчи, чемге акша дөмей-ле артпас чүве-дир.

Солун таварылга

КӨК «МОГЕ»

Таакпы аймаа садар садыгга бир кырган-авайның соонга туруп алдым. Ол пөс сумказын бир кыл-дыр үжөңгөш: «Канчап барган чоор? Кырган угаан, та кайда каап-кан мен азы уштуп октап алган-дыр мен, аа? Аа, халак. Боду-даа садып албас оол боор» — деп чугаа-ланып-ла тур. Оон карманнарын үжөпкеш: «Хупурай бер, моон ды-дык ышкажыл» — деп карманының пөзүн уштуп көрдү-даа. «Багай кырган акшазының хавын чидирип алган-дыр» деп бажымда бодан-дым. Ээлчег чылып-ла орган. Биезги кырган үжөңмишаан. Са-дыгжызы — хамааты кижилер. Кы-рган-авайның ээлчээ-даа келген. Садыгжы тургаш:

— Слушаю, бабушка, гово-рите — дей-дир.

Кырган-авай боданып-бодан-нып:

— Дөрт пачка көк мөгө, мөгө-мөгө даадым, та чүү дээр чүве, уруум, синий мөгө — деп дүжүр-дү-ле. Аңаа турган улустар кырган-авайны чаптап, чир-шоң-ла дүштү.

Ынча дээр соонда садыгжы каттырып-каттырып:

— Аа, знаю, бабушка — дээр, дөрт көк даштыг «Мөгө» деп каан таакпы ап берди. Кырганның «мөгө» деп турары ол болду. Оон кырган-авай садыгжыны:

— Тывалап билир сен бе, уруум, — дээрге, садыгжы: «Нет, но я вас сразу поняла» — деп харыылаан. Кырган-авай үнүп бар чыдырда, тонунуң иштинден көк таакпы хавы уштуна берген. Ону көргөш: «Па, бо чүвем ам кайыын уштунуп келди, мону дилеп шаг болдум чоп» — деп чугааланып чоруй, үне берди.

Виктория САИН.



Далажык сап чор мен, оруктан чайлаңар... Ай-кыс МАСПЫК-ООЛДУҢ ФОТОЗТОДУ.

УРАН ЧҮҮЛДҮНҮН ОНЗАГАЙ ХЕВИРИ

(Чурукчулар эвилелиниң 45 чылының байырлалындан)

Чурукчулар эвилелиниң 45 чыл оюнунга тураскааткан уран чүүл болгаш чурулга делгелгези болган. Делгелге залынче кирер эжик чанында ханада Чурукчулар эвилелиниң ат-сураглыг чурукчуларының, даш чонукчуларының чураан хөрек чуруктарын аскан.

Залдың арткан ханаларында уран чурулганың аңгы-аңгы жанрларының чуруктары делгеттинген. Ында Тыва Республиканың ат-сураглыг, билдингир чурукчуларының, даш чонукчуларының ажилдарындан эгелээш, уран чүүлдүн оруун чаа эгелээн аныяк салым-чаянныгларның ажилдары астынган. Ол дээрже Ш.У.Чуруктуң, А.Г.Суздальцевтиң, Е.Б.Баяндының ажилдары дээш, оон-даа хөй. Ынчалза-даа ол ханалар республиканың шупту билдингир, ат-сураглыг, салым-чаянныг чурукчуларының ажилдарын сыңырып шыдавааны билдингир. Уран чурулгандан аңгыда, залда шил иштинде чонар-даштан, ыяштан, сөөктен, хүлерден кылдынган ажилдар база делгеттинген. Чонар-даштан кылган хевирлер — Тывавысты бүгү делегейде алдаржыдып чоруур уран чүүлдүн онзагай хевир. Делгелгеде чүгүл чонар-даштан эвес, а чижээ, бода малдың кажык сөөгүнден кылган амытан хевирин көргөш, ону кылган кижиниң салым-чаянныгын кижик магадал ханмас. Залда уран чурулганың бүгү хевирлериниң ажилдарын таныштырып көргүскөйин эскердим. Делгелгеде бир янзы аян-хевир кирип турар чүүл—дириг хөгжүм бөлүүнүн уян аялгалары ойнап турары.

Байырлал кезээнин Чурукчулар бажынының директору А.В.Кудярова сөс ап ажиткаш, Россияның Чурукчулар эвилелиниң даргазы А.Н.Ковальчуктуң байыр чедиришигин номчаан.



Байыр чедиришигинерин номчаан соонда кезээниң шаңналдар тыпсыр кезээ уламчылаан. Чурукчулар эвилелиниң дипломнарын болгаш хөрек астыр медальдарын эвилелдин хоочуннары, Россияның уран чүүлге күрүнө шаңналдарының лауреаттары К.М.Сааяга, Е.Б.Баяндыга, Д.Х.Тойбухаага, Т.Х.Кунанга, А.С.Кагай-оолга болгаш оон-даа өскелерге тывыскан. Ол ышкаш хүндүлел бижиктер-биле билдингир чурукчулар база даш чонукчулары А.Г.Тырышкин, Ю.С.Тойбухаа, Л.Х.Куржук дээш, өскелер-даа шаңнаткан. Бодунуң ажилдарын көрүкчүлөргө чаа таныштырып турар аныяк чурукчулар Сайын-Маадыр Эрес-оолович Байындыны болгаш Алдынай Валерьевна Монгушту база хүндүлел бижиктер манап турган. Алдынай Монгуш бодунуң чуруктарын амгы үениң мурнакчы технологиязы — компьютерниң графиказын ажыглап чуруп турар. Оон ажилдары залда база делгеттинген болгаш көрүкчүлөргө сонуургалын хаара туткан.

Чурукчулар бажынының директору биле Чурукчулар эвилелиниң даргазы Р.Х.Уржук Тываның Үстүү-Хүрээ тудуун сиңилбип чуруунга ажилдап турган чурукчу-



Делгелгеден чогаадыкчы ажилдар.

ларга ол буянныг үүлөгө киришкениниң дугайында төөгүгө артар кылдыр тускай кылдынган дептерни тывыскан.

Кезээниң шаңналдар тыпсыр кезээ төнерге, эвилелдин хоочуннары К.М.Саая, Д.Х.Тойбухаа 45 чыл дургузунда канчаар амыдырап келгениниң дугайында солун сактышкыны кылган.

Аяна БИЧЕ-ООЛ.

Ай-кыс МАСПЫК-ООЛДҮН тырттырган чуруктары.

«Энергострой» КХН



Кызыл хоорайның «Энергетиктер» микрорайонунда 11 дугаар бажында чаа 30 квартиралыг, чурттаарына аажок таарымчалыг квартираларны садып тур.

1 өрээлдиг квартира—44 дөрбелчин метр; 2 өрээлдин—72 дөрбелчин метр.

Соңгаларын пластиктен кылган. Чылыг дамчыдылганы, изиг болгаш соок сугларны квартиралар аайы-биле санап турар.

Кызыл хоорай, Колхозная кудумчузу, 2а, телефоннары: 5-90-03, 17.00 шактың соонда 5-89-31. Мобиль телефоннар: 8-923-268-9073, 8-905-920-4101, 8-906-997-2525.

БОДУНУҢ КВАРТИРАЗЫ БОЛУР!

«Ипотека агентилели» ААН болгаш Россияның Ажаалга банкызын дамчыштыр ипотека чээлизи берип турар.

«ТИИЛЕЛГЕНИН САЛЮДУ»

Эрткен неделяда элээди уруглар аразына чачылчаан «Тиилелгенин салюду» фестивал ажилын республикада эгелээн. Ол фестиваль 8 дугаар эртип турар.

Фестивальдың киржикчилери коргунчуг дайынның чылдарын сценага көргүзерин оралдашкан. Өреникчилер боттарының билери-биле, чеже-даа караа-биле көрбээн болза, дайын үезинде олар ышкаш бичи оолдар, кыстарның эрес-дидим чоруун ырышүүлүккө шын сеткилинден ажыдып көргүзүп турар. Коргунчуг дайын-чааның арттырган изи улуг-даа, бичи-даа кижилерниң чүрээнде артып калганы чугаажок.

Уруглар фестивалының хүндүлүг аалчылары, хоочуннар, концерттерни улуг сонуургал-биле көрүп турар.

Бистиң корр.

Төрүттүнген хүнүңер-биле!

Кызыл хоорайда чурттап чоруур бистиң эживис Евгений Дозур-оолович ЧУССУМААНЫН Каткы хүнү, апрель 1-де төрүттүнген хүнү. Ол кайгамчык солун хүнде төрүттүнген болгаш, кончуг хөглүг, солун кижик. Эгин кожа чурттап чоруу эжиниң быжыг чөлөнгичи болгаш төлөптүг ада. Эживис төрүттүнген хүнүн таварыштыр дараазында одуругларын бараалгаттывыс:

- Частың чаагай, херелдиг хүн
- Чырык черге чаяттынып,
- Омак-сергек, шоваа болуп,
- Оожум-топтук, дузааргак бооп,
- Ажыл-ишке кызымак,
- Ажы-төлгө ынакшылдыг,
- Эки хүннүн олчазы бооп,
- Эживис-даа төрүттүнген.
- Кайгамчыктыг хүнү-биле
- Кады чоруур эштери бис
- Аас-кежик, кадыкшылды,
- Аал сыңмас өөрүшкүнү
- Катап-катап күзеп тур бис!

Сеткиливис ханызындан хүндүткел-биле,

Сукпак суурда эштери Валерия, Олча

Инновациялыг Технологияларның «КЛИМ» Төвү
«Чылыг бажың» төлевилел

ХОЛУШКАК МАТЕРИАЛДАРДАН ТУТКАН БАЖЫҢНАР: ЫЯШТЫҢ ЧЫЛЫ БӨЛГӨШ ДАШТЫҢ БЫЖЫ

Бир эвес бажың азы коттедж тудуп алыр деп шикирлезинерзе, эң бир дугаар салыр айтырыңар бо:

БАЖЫҢНЫ ЧҮНҮҢ-БИЛЕ ТУДУП АЛЫРЫ

Экология талазы-биле арыг, айыыл чок, камналгалыг болгаш ажылгаарына эпиг бажыңнар тударының амгы үениң рыногу силерге колдуунда үш арганы саналдаар: пеногазобетондан кылдаш бажың, ыяш бажың болгаш пенополистирольдуг каркас бажың. «Чылыг бажың» төлевилел бо үш арганы чаңгыс кылды каттыштырыптарын саналдап тур.

Бажыңның адаккы, өрттен болгаш ириндиден когаратпачериниң ханаларын (гараж, мастерская, чунар-бажың, сауна, котельная, камин тургускан зал, кухня, хем чуур чер) пеногазобетондан, штукатуралаан болгаш чайырлаан кылдыр кылырын саналдап турар бис. Пеногазобетон чылыг, өрттенмес, тынарга чиик, экология талазы-биле арыг.

Бажыңның үстүкү каъттарына болгаш мансардынга кижик дунуң үезиниң хөй кезини эрттирер болгай. Аңаа удуур өрээл, урлар өрээли, ойнаар өрээлдер, ажылдаар кабинет... дээш, чүү-чү турар. Оон ыяш ханаларын чыпшыр хырбалаан дөрт кырлыг ыяш чонгаш, кандыг-даа өңүг кылдыр будуп каан чудуктан тудар.

Мансардының шывын OSB-панельден, чылыгалаан пенополистирольдун кылырын сүмелеп турар бис.

Чурттаар оран-саваны шак ынчаар холушкак материалдардан тудуп алгаш, өрт-халаптан-даа чайлап, үргүлчү арыг агаардан чурттап шыдаар бис.

Холушкак материалдардан туткан бажың:

— бо дээрже эң эки бажың ыяштан кылган бажың деп сана болгаш оон быжыг болгаш отка чиртпес чоруун күзеп чору кижиниң бажыңы-дыр.

— бо дээрже бурунгу чаңчылдарны сагып чоруур, амыдыралды шынарынче кичээнге салыр болгаш амгы үениң, бут кырык быжыг турар кижиниң бажыңы-дыр.

— бо дээрже артык акша чарыгдавайн, идегелдиг, эки бажың күүзэн кижиниң бажыңы-дыр.

— холушкак материалдардан туткан бажыңның даштыкы хевир онзагай болур, ол долгандыр турар чаңгыс аай бажыңнарды материалдары-биле болгаш шевергени-биле ылгалдыг көстүр.

— бо дээрже чиик өртектег, даштын каастаан казанак эвес амыдыралга эргежок чугула бажың-дыр.

— бо дээрже амгы үенин-биле бодамчалыг кылган, эң чурттаарына бүгү чүүлдери бар бажың-дыр.

Силер өскелерининден ылгалдыг, бодуңарның күзээниң бажыңны тудуп алыр силер!

Бистиң-биле болза төлевилел кылырындан чаа бажың көжеринге чедир—3 ай.

Силерни манаар адресивис: 667000, Кызыл хоорай, Горная кудумчузу, 1а. тел. 6-41-45, 8 923-261-41-01, 8 923-382-14-21.

E-mail: tepidomkeim@mail.ru



ШЫН

Индекс 667000.
Кызыл хоорай,
Красноармейская, 100.

ТУРГУЗУКЧУЗУ: Тыва Республиканың Чазаа.
Кол редактор С.С.МОНГУШ.

РЕДАКЦИЈАНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ: Кол редактор—2-01-35, редакторнун оралакчызы — 2-19-87, тел: факс (394-22) 2-17-94, бухгалтерия — 2-17-91. e-mail: shyntuva@mail.ru

КИЛДИСТЕР: нийтилел-политиктиг килдис—2-18-10, культура, өөредилге — 2-03-88, очулга — 2-03-87, көдээ ажыл-агый, чагаа — 2-17-09, үлөттүр — 2-40-77.

Солун келбейн барганда, 3-14-94 телефонче долгаар. Неделяда үш катап үнер. Хемчээли парлаан 2 ама.

Тираж 8890. Чагыр 35. Номери парламга дужаганы: график езугаар 21.00, херек кырында — 20.00.

АГАР САНЫБЫС: № 40703810400000010000 Б.ОАО Банк «Тувакредит» Кызыл ИНН—1701008465; корр сч 30101810600000000729 БИК 04930472 Россия Федерациязының Парлаага, телерадио-дамчыдылга болгаш массалыг коммуникациялар херектериниң талазы-биле яамызының Ортаккы Сибирьде регионнар аразының девискээр эргелели «Шын» солунну 200 чылдың май 14-те эде бүртүккөн.

Херечилелдин дугаары — ПИ № 16-0510. Индекс 11530, 31730. ТР-ниң «Тываполиграф» Күрүнениң унитарлыг бүдүрүлгезинге парлаан (Кызыл, Шетинкин-Кравченко, 1).

Солунда парлааттыг материалдарның авторларының бодалдары редакцияның туружу-биле дүүшпейн барып болур. Айыттыг саннар болгаш өске-даа фактылары, дыңнадылганы дээш авторлар боттары харыылаар.